

Антропологічний склад населення епохи раннього залізного віку (на прикладі кіммерійців, скіфів та сарматів).

Питання щодо того, хто є предками українського народу цікавить багатьох дослідників протягом тривалого часу. Чи є нашими предками трипільці, а можливо кіммерійці, скіфи чи сармати? Для того, щоб з'ясувати це необхідно дослідити антропологічні особливості цих народів, та прослідкувати чи є спільні антропологічні риси у сучасного українського населення із кіммерійцями, скіфами та сарматами. Саме цим і визначена актуальність даної теми.

На сьогодні існує досить мало праць з антропології України, але дослідження антропологічних особливостей кіммерійців, скіфів та сарматів проводили С. П. Сегеда [9], С. І. Круц [7], Л. Л. Залізник [4], П. П. Толочко [3], В. Петров [8], Т.С. Кондукторова [5] та ін.

Метою даної роботи є дослідження, на основі історичних джерел, археологічних знахідок та історичних матеріалів, антропологічного складу населення епохи раннього залізного віку, а саме: кіммерійців, скіфів та сарматів.

На початку I тисячоліття до н. е. стародавнє населення України почало застосовувати у своєму побуті новий метал – залізо. Даний період на території проживали племена кіммерійців, скіфів та сарматів. Близько 3000 р. тому первісні суспільства території України вступили у добу розкладу та майнового розшарування. Набули поширення залізні зброя та знаряддя праці, що дало підстави археологам назвати цей період історії ранньозалізною добою. В антропології населення України в II тисячолітті до н.е. сталися зміни. Проте, можливо, ці зміни були не стільки етнічними, скільки епохальними: неолітичний передньоазійський тип втрачає свою переважаючу роль, змішуючись із новим степовим антропологічним типом.

Тому, якщо трипільців можна вважати протоіндоевропейцями, то нову людність, утворену при злитті з ними, слід розглядати як індоевропейську

расу, котра в II тисячолітті до н.е. займає панівне становище не тільки на терені України, але й на територіях Греції та Італії [7, 48].

Одними з представників пізнього етапу цієї культури були племена, відомі в історії як кіммерійці. Ряд вчених (Віктор Петров, Наталя Полонська-Василенко та ін.) вважають, що кіммерійці залюднили південь України, прийшовши не з Азії, як гадали раніше, а з Наддніпрянщини, і їхня культура успадкована від пізньотрипільської з переорієнтацією на табунне скотарство.

Кіммерійці – це перший народ стародавньої України, справжня назва якого відома науці, адже вона була зафіксована у Гомеровій «Одіссей» [4, 147]. За даними Геродота вся земля, яку на той час займали скіфи, раніше належала кіммерійцям. Геродот називає також пов'язані з ними топоніми та гідроніми: кіммерійські стіни, кіммерійські переправи, Кіммерія, Кіммерійський Боспор [2, 181].

Серед пам'яток кіммерійців, відомих археологам, переважають поховання. Із супровідного інвентарю найчастіше знаходять зброю і рештки кінської зброї. Досліджено впускне поховання в кургані недалеко від с. Зольне поблизу м. Сімферополя, відкрите А. О. Щепинським. Могила являла собою глибоку (2,6 м) прямокутну яму, вздовж стін були вбиті у землю стовпчики, перекривав її дерев'яний настил. Кістяк чоловіка лежав у витягнутому положенні головою на південний захід. При похованому виявлено короткий залізний меч з бруско-подібною головкою, точильний брусок, а на перекритті могили лежали бронзові, залізні й кістяні наконечники стріл, бронзові вудила з двокільчастими кінцями та трипетельчастими псаліями, багатий набір кістяних блях з різьбленим орнаментом і червоною інкрустацією з вуздечки.

У кургані поблизу хутора Черногорівка Донецької області було виявлено три впускні могили. У першій лежав дитячий кістяк, орієнтований головою на захід. У другій головою на північний схід лежав жіночий кістяк, який супроводжувався керамічним глечиком з ручкою, а також бронзовим шилом та бронзовою голкою. У третій відкрито кістяк чоловіка. На лобі у

нього лежав віночок з тонких бронзових пластинок, на грудях — бронзові вудила зі стременоподібними кінцями і бронзові псалії з трьома отворами у потовщеннях. Тут же виявлено вуздечкові бляхи та лучницю [1, 142].

Можливо, з кіммерійцями пов'язані пам'ятки білозірської культури XII — IX ст. до н. е., поширені у степовій зоні Північного Причорномор'я. Етнічна належність білозірців поки що не з'ясована. За однією точкою зору, вони продовжують лінію розвитку фракійських племен, за іншою — іранських. Згодом за їхньою участю сформувалася своєрідна група пам'яток так званого новочеркаського типу, зв'язок яких із кіммерійцями не викликає сумнівів.

Що ж до фізичного типу носіїв білозірської культури, то вони характеризувалися високим зростом (171 см у чоловіків), здебільшого видовженою формою голови з добре розвинутим м'язовим рельєфом, вузьким і високим лицем, досить широким носом. Це — риси одного з різновидів давньосередземноморського типу [9, 282].

Але також слід зауважити, що на підставі археологічних досліджень було доведено генетичний зв'язок історичних кіммерійців з племенами зрубної культури. Висновок про генетичний зв'язок історичних кіммерійців та носіїв зрубної культури не тільки з'ясовує питання, щодо мови першого народу Східної Європи, назва якого збереглася до наших днів, а й дає можливість зазирнути у його далеке минуле. Зараз доведено, що предками носіїв зрубної культури були носії полтавкінської культури, поширеної на території Нижнього Поволжя у першій половині II тис. до н. е. Саме цю територію можна вважати прабатьківщиною кіммерійців [3, 18].

Палеоантропологічні пам'ятки кіммерійців свідчать про їхню спорідненість з антропологічними типами скіфської доби. За даними археології, скіфська територія успадкована від кіммерійської: тут виявлено пам'ятки ідентичної культури, черепи ідентичної групи.

Відмінності між скіфами й кіммерійцями було важко знайти навіть Геродоту, який жив у V ст. до н.е. Описуючи війну скіфів з кіммерійськими

царями, він схиляється до думки, що це була одна з тих міжусобиць, які нам відомі з пізніших часів Київської держави (Руси). Кіммерійські кургани майже нічим істотно не відрізняються від скіфських: спільність антропологічних типів, рис культури і побуту свідчить про етнічну спорідненість. Зображення кіммерійців на керамічному посуді ідентичні зображенням скіфів на їхніх мистецьких виробках, і навіть одяг нічим не відрізняється [2, 194].

У VII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї поширилися носії скіфської культури, найдавнішу згадку про котрих містять асирійські джерела. Про скіфів найбільше відомостей маємо, власне, від Геродота. А точніше, з його книги «Скіфія (Мельпомена)», четверта із дев'яти книг під загальною назвою «Історія» [2].

Скіфські поховальні пам'ятки були і є найважливішим джерелом пізнання скіфської культури. Дослідження в Україні таких грандіозних царських курганів, як Чортомлик, Солоха, Огуз, Куль-Оба, Гайманова Могила, Товста Могила, відкрили всьому світу чудові зразки скіфського озброєння, посуду, одягу і, звичайно, скіфського мистецтва, особливо торевтики. «Скіфське золото», «скіфський звіриний стиль» стали синонімами високої художньої і технічної досконалості. Вчені вважають, що більшість цих речей виготовлена на замовлення скіфів грецькими майстрами, які жили в античних містах Надчорномор'я і чудово знали скіфів. Скіфськими ж були сюжети і сам стиль. Завдяки зображенням на золотому і срібному посуді, пластинах, гребенях, пекторалях, гривнах, бляшках ми знаємо про життя скіфів, їх зовнішній вигляд: вони мали правильні риси обличчя, чоловіки носили пряме довге волосся, бороду і вуса. Одягнені були в короткі підперезані вишиті каптани, вузькі шкіряні штани або широкі вовняні шаровари і м'які чобітки. Голову накривали гостроверхими шкіряними або повстяними башликами. Жіноче вбрання складалося з довгих широких суконь і плащів-накидок, кінчастих або плескатих шапок – тіар, часто прикрашених безліччю золотих бляшок [8, 52].

Також звернемося і до античних джерел. Грецький реформатор медицини Гіппократ (5 – 4 ст. до н.е.) писав: «Все скіфське плем'я руде, через холодний клімат... і білий колір мов би випалюється від холоду і переходить у рудий» [6, 50]. До речі, на той час за скіфів вважали усіх північних іраноаріїв (включаючи саків та сарматів). Доповнює Гіппократа і Геродот (5 ст. до н.е.). Розповідаючи про будинів, що мешкали на Лівобережній Надніпрянщині він зауважував: «...це велике і численне плем'я, і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся». Що ж до їхніх сусідів – гелонів, то вони, за словами Геродота, «не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся» [2, 196]. Слід зазначити, з цих слів не слідує, що гелони мали темну пігментацію, адже на відміну від будинів вони могли мати русяве, біляве чи каштанове волосся, зелені або змішані (сірі, сіро-блакитні) очі, мати іншу від них зачіску, її довжину. Колір шкіри цих племен також міг відрізнятися як блідо-білий (скоріш за все враховуючи пігментацію надану Геродотом, він був властивий саме будинам) або жовтувато – чи рожево – (червоно) – білий. Вони могли відрізнятися зростом, будовою обличчя, тощо. Але це не означає, що гелони неодмінно мали бути темнопігментованими. Зрозуміло, що колхи не були неграми, але різниця у антропологічному забарвленні цих народів вказана досить вірно, про що свідчить навіть і сучасна антропологічна різниця між мешканцями України і Кавказу.

Сучасна антропология визначає зріст скіфів Північного Причорномор'я як середній – близько 167 см у чоловіків і 159 см – у жінок. Щодо відомих поетичних рядків Олександра Блока: «Да, скифы мы, да, азиаты мы, с раскосыми и жадными очами», то вони мало узгоджуються з підсумками антропологічних досліджень — носії скіфської культури на теренах України належали до типових європеїдів. Їм були властиві видовжена форма черепної коробки, середнє за шириною, добре профільоване в горизонтальній площині ортогнатне обличчя із чітко окресленим, середніх розмірів носом. Ці риси простежуються на документальному портреті воїна зрілого віку з

поховання на курганному полі «Сірко» поблизу Нікополя. Привертає увагу деяка асиметрія нижньої частини обличчя цієї людини — за рахунок виступу на правій половині підборіддя, що утворився внаслідок поранення стрілою, яка влучила в нижню щелепу, вибивши шматок кістки. Цікаво, що від часу поранення до смерті воїна пройшло кілька років. Це переконливо свідчить про високий рівень медичних знань скіфського суспільства [9, 283].

На підставі порівняльного аналізу Т. Кондукторова дійшла висновку, що за основними рисами фізичної будови скіфи Північного Причорномор'я дуже близькі до своїх попередників на цих теренах — племен доби пізньої бронзи. Отже, вони асимілювали великі групи місцевої людності, чому, очевидно, сприяла мовна спорідненість [5, 63].

Цінні результати отримала М. Великанова, яка вивчала черепи з ґрунтового скіфського могильника IV — III ст. до н. е. біля с. Миколаївка на східному березі Дністровського лиману. За багатьма важливими расово-діагностичними ознаками, зокрема шириною вилиць, вони займають проміжне становище між скіфськими та фракійськими краніологічними серіями. Крім того, серед населення, яке залишило дану пам'ятку, досить чітко виокремлюються два морфологічних компоненти: відносно масивний, властивий скіфам Нижньої Наддніпрянщини, та гранильний, притаманний фракійцям балканського ареалу. Відтак випливає, що на західних околицях Великої Скіфії (а Дністер якраз і відігравав роль природного рубежу між двома великими етнічними масивами) між скіфськими та фракійськими племенами існували тісні взаємини, наслідком яких була зміна антропологічного типу [4, 150].

Антропологічні дослідження носіїв чорноліської культури не проводились — у них переважав обряд трупоспалення, а отже, практично відсутні кісткові рештки. Що ж до краніологічних та остеологічних матеріалів, виявлених у скіфських курганах Середньої Наддніпрянщини (здебільшого в Пороссі), то їх вивчення дало змогу зробити такі висновки: люди, поховані в них, близькі до скіфів Нижньої Наддніпрянщини; витоки

їхнього морфологічного типу пов'язані з носіями зрубної та білозірської культур доби пізньої бронзи [7, 132]. Це дає підстави гадати, що серед похованих під курганними насипами переважали прибульці зі степової зони України, а місцева праслов'янська людність, очевидно, ховала своїх небіжчиків за іншим ритуалом [9, 283].

У III ст. до н. е. панування скіфів у причорноморських степах скінчилося: сюди зі сходу почали проникати сарматські племена, які раніше кочували у Приураллі, на Південному Уралі та в Поволжі. Першими на теренах України з'явилися язиги, по тому — роксалани, згодом — алани. Вже у I ст. до н. е. античні автори почали називати Північне Причорномор'я Сарматією. Відкриття сарматської культури пов'язують з першими знахідками сарматських старожитностей на Черкащині в 1896 р. біля сіл Стара Осота і Петрик, а пізніше знайдені скарби в с. Цвітне, Залевки, Старобільське, Яблунів та ін. Переважна більшість істориків стверджують, що сармати були іраномовними (східно-іранської мовної групи) племенами, які прийшли на територію України зі сходу. Однак, назва сарматів поширювалась не на єдиний в етнічному плані народ, а й на інші племена, зокрема й автохтонів, які мешкали тут споконвіку. Так, ще в козацьких літописах зустрічаємо типове для європейської традиції XVI – XVII ст. уявлення про слов'ян як нащадків сарматської спільноти: «наші козако-сарматські предки», «князь сарматський і гетьман всього Запорозького війська», «провінції козакоруські савроматійські» та ін. [9, 284].

Античний географ Клавдій Птолемей у II ст. н. е. називав понад сотню сарматських племен, серед яких найзначнішими були: алани, роксолани, язиги, аорси, сіраки, аріаки, масагети.

Сарматські кургани розміщені по всій степовій зоні України від Сіверського Дінця до Дунаю та передгір'я Карпат на Поділлі, на півночі вони досягали Києва, а на півдні до Кримських гір. Найвідоміші з них – Молочанський, Усть-Кам'янський та Підгороднянський курганні комплекси.

Сарматські племена активно втручалися в тогочасні міжнародні події: вони неодноразово нападали на Ольвію та інші грецькі колонії, вели війни з Римом тощо. У перші віки нашої ери частина сарматів проникла далеко на північ, у лісостепові райони України (басейн р. Тясмин), де, мабуть, змішалася з корінною землеробською людністю [4, 151].

Антропологічні дослідження показали, що сармати Північного Причорномор'я загалом характеризувались дещо коротшою, ніж у скіфів, черепною кришкою, ширшим обличчям, помірним розвитком м'язового рельєфу та середнім випинанням носових кісток із площини лиця, — тобто європеїдними рисами з певною «східною» домішкою. За більшістю ознак вони були дуже близькими до сарматських племен Поволжя, Південної Башкирії, Приуралля. Припускають, що всі ці групи походять від населення андронівської культури доби бронзи, пам'ятки якої поширені на теренах Казахстану та Мінусинської котловини в Західному Сибіру. Зауважимо, що деякі сарматські племена, надто алани, досить широко застосовували штучну деформацію черепа [5, 68].

З історичних джерел довідуємося, що під тиском сарматів значна частина скіфів залишила обжиті землі й перебралася до Кримського півострова. Приблизно в середині III ст. до н. е. скіфи заснували тут свою столицю, котра дістала назву Неаполь (Нове Місто). Найбільшого розквіту Мала Скіфія досягла в II ст. до н. е., за часів царя Скілура та його сина Полака.

Під час археологічних розкопок біля стін Неаполя Скіфського виявлено монументальний мавзолей, що містив понад 70 кістяків скіфських вельмож — чоловіків, жінок, дітей. Найдавніше поховання належало чоловікові 40 — 45 років, одяг котрого був оздоблений золотими прикрасами. Біля ніг небіжчика лежали металевий шолом, два мечі, наконечники списів тощо.

Антропологічне обстеження засвідчило, що череп чоловіка був штучно деформований, внаслідок чого орбіти і частина лобової кістки помітно висувалися наперед. Лоб широкий, високий; ніс має чітко окреслений контур,

що добре видно на реконструкції, виконаній М. Герасимовим. Саме завдяки їй удалося встановити, що поховання належить цареві Скілуру, зображення якого містить кам'яний рельєф, знайдений на початку минулого століття [9, 285].

Протягом останніх десятиліть у Нижній Наддніпрянщині та в Криму було обстежено чимало ґрунтових некрополів пізньоскіфського часу (Неаполь Скіфський, Золота Балка, Миколаївка-Козацьке та ін.). Це дало змогу з'ясувати, що між ранніми та пізніми групами скіфської людності простежується чітка генетична спадкоємність. Що ж до впливу інших морфологічних компонентів, то він був незначним [5, 72].

Зростання саме у II ст. н. е. в усіх без винятку пізньоскіфських могильниках кількості сарматських поховальних комплексів, а також численні знахідки речей сарматських типів, дають підставу говорити про складання нового етносу: скіфо – сарматського. Виходячи з аналізу сарматського ліпного посуду, який є важливим етновизначальним фактором, можна висловити ряд припущень. Вірогідно, ця взаємодія могла супроводжуватися також й етнічним змішуванням, на що вказує поступове збільшення у сармат частки ліпної кераміки «скіфського» типу, а в пізніх скіфів – у деякій сарматизації лівобережних городищ Нижнього Дніпра [3, 187].

Враховуючи помічену антропологами закономірність, що жінки більшою мірою, ніж чоловіки, є носіями етнічних традицій, – можна припустити, що відбувалося проникнення сарматів в осередок пізньоскіфського населення, а пізніх скіфів – у сарматське середовище. Зокрема, на основі дослідження антропологічних матеріалів сарматських поховань Таврії С.І. Круц зробила цікаві спостереження щодо особливостей фізичного типу сарматських племен цього регіону. Так, фізичний тип чоловічого населення Таврії суттєво не відрізняється ні від інших сарматських угруповань Причорномор'я, ні від більш східних територій. Жіноча ж серія досить різноманітна, а деякі антропологічні ознаки вказують

на можливість участі в складенні фізичного типу жінок і місцевих причорноморських скіфських елементів. Це тим більш вірогідно, що в довготривалих походах були задіяні переважно чоловіки, а жінок вони здобували собі “на місці”, отримуючи разом з ними і характерні риси побуту та культури [7, 134].

Отже, можна зробити висновок, що сармати та скіфи вплинули на формування мови, культури, антропологічного типу українців. Особливо відчутні іранські впливи простежуються в Східній Україні. Крім численних іранських назв річок Лівобережжя, тут відомі групи населення, що є носіями іранського (східносарматського) антропологічного компонента. Він характеризується високим зростом, стрункою статурою, темною пігментацією очей та волосся, довгим обличчям та вузьким, прямим чи горбатим носом. Мабуть, більшість цієї людності Східної України є далекими нащадками аланів, що понад 1000 р. тому входили до Хозарського каганату і лишили пам'ятки салтово-маяцької культури Слобожанщини. Нашадки сарматів були важливою складовою середньовічних сіверян, які відомі археологам як за літописними даними, так і за пам'ятками роменської культури IX — X ст. Північно-Східної України.

Література

1. Винокур І. С. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 480 с.
2. Геродот. Історія: в дев'яти книгах / Геродот; Ред. П.П. Толочко ; АН України. Ін-т археології. – Київ : Наукова думка, 1993. – 575 с.
3. Давня історія України у 3 Томах. Том 1 / [В.Н. Станко, С.С. Березанська, В.М. Гладилін, М.І. Гладких, В.В. Отрощенко] під ред. П.П. Толочка. – К.: Наукова Думка, 1997. – 559 с.
4. Залізник Л. Л. Первісна історія України: Навч. Посібник. / Л. Л. Залізник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.

5. Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. / Т.С. Кондукторова. – М.: МГУ, 1972. – 156 с.
6. Крисаченко В. С. Українознавство./ В. С. Крисаченко – К.: Либідь, 1998. – 464 с.
7. Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 131 – 141.
8. Петров В. Походження українського народу. / Віктор Петров. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 192 с.
9. Сегеда С. Антропология: Навч. посібник./ Сергій Сегеда. – К.: Либідь, 2001. – 336 с.

СКІФИ

